*УДК 811.161.3‘42‘367.4‘373:159.952:398.92:821.161.3-1/-7*Я.Купала*
В. В. Напрэенка
Навук. кір. – З. У. Шведава, канд. філал. навук, дацэнт

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ МОВЫ ТВОРАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ З КАМПАНЕНТАМ *ВОЧЫ*: СТРУКТУРА СЛОВАЗЛУЧЭННЯ

У артыкуле разглядаюцца фразеалагічныя адзінкі з кампанентам вочы, выяўленыя ў мове твораў Янкі Купалы. Асноўная ўвага засяроджваецца на адзінках, якія по сваёй структуры суадносяцца са словазлучэннем. Сярод такіх фразеалагічных выразаў

часцей сустракаюцца дзеяслоўныя словазлучэнні. Таксама адзначаюцца фразеалагізмы са структурай назоўнікавага, прыметнікавага і прыслоўнага словазлучэнняў.

Самай шматлікай структурна-граматычнай разнавіднасцю фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы з кампанентам *вочы* з‘яўляюцца фразеалагічныя адзінкі, якія па сваёй структуры суадносяцца са словазлучэннем (100 адзінак).

Неабходна адзначыць, што паміж кампанентамі ў фразеалагізмахсловазлучэннях назіраюцца толькі два віды сувязі: дапасаванне
(*сваімі вачыма* [1, с. 33], *вока благое* [1, с. 40], *вока нелюдское* [1, с. 41], *пражорлівае вока* [1, с. 41] і інш.) і кіраванне (*вадзіць вачамі* [1, с. 31], *віднець вачамі* [1, с. 31], *не зводзіць вачэй* [1, с. 33], *паміж вачэй закласці* [1, с. 33] і інш.).

Сярод фразеалагізмаў, суадносных са структурай словазлучэння найбольш пашыраным тыпам (90 адзінак) выступаюць фразеалагізмы, структурна арганізаваныя як дзеяслоўныя словазлучэнні, напрыклад: *мець вока* [1, с. 40], *не весяліць вока* [1, с. 41], *не зводзіць вока* [1, с. 41], *не спускаць вока* [1, с. 41], *сысці з вока* [1, с. 42], *вокам абвесці* [1, с. 42] і інш. Заўважым, што большасць з іх паводле катэгарыяльнага значэння належыць да дзеяслоўных фразеалагізмаў: *вокам зазіраць* _цікавіцца, праяўляць цікавасць, інтарэс да чаго-, кагон‘ [1, с. 43], *вокам міргнуць* _даць знак аб сваёй прыхільнасці, увазе‘ [1, с. 43], *вокам нельга прабіць* _нічога не відаць‘ [1, с. 43] і інш.

Два фразеалагізмы, структурна арганізаваныя як дзеяслоўнае словазлучэнне, нельга суаднесці з часцінамі мовы (*у вачах мігае* _хтон. адчувае стракатасць, міргане кропак перад вачыма‘ [1, с. 32], *патупіць вочы* _хто-н. збянтэжыўся, устрывожыўся, знерваваўшыся‘

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

[1, с. 56]).
Прааналізаваўшы структуру дзеяслоўных словазлучэнняў можна зрабіць выснову, што двухкампанентныя выразы пераважаюць. Сярод іх самую прадуктыўную мадэль складаюць фразеалагізмы, утвораныя па структурнай схеме «дзеяслоў + назоўнік у вінавальным склоне» (21 адзінка): *вабіць вока* [1, с. 40], *мець вока* [1, с. 40], *адплюшчваць вочы* [1, с. 49], *выдзіраць вочы* [1, с. 52], *вытрашчыць вочы* [1, с. 53], *дзерці вочы* [1, с. 53], *заліць вочы* [1, с. 53], *зацямніць вочы* [1, с. 53], *заліць вочы* [1, с. 53], *зацямніць вочы* [1, с. 53], *зачыніць вочы* [1, с. 54], *звярнуць вочы* [1, с. 54], *згубіць вочы* [1, с. 54], *кіраваць вочы* [1, с. 54], *круціць вочы* [1, с. 54], *заплюшчыць вочы* [1, с. 55], *падняць вочы* [1, с. 55], *патупіць вочы* [1, с. 56], *працерці (праціраць) вочы* [1, с. 56], *сляпіць вочы* [1, с. 57], *утаропіць вочы* [1, с. 58].

Прадуктыўнай выступае і такая мадэль як «назоўнік у вінавальным склоне + дзеяслоў» (15 адзінак): *вочкі спусціць* [1, с. 49], *вочы адкрыць* [1, с. 49], *вочы асляпіць* [1, с. 49], *вочы вадзіць* [1, с. 50], *вочы выбраць* [1, с. 50], *вочы жмурыць* [1, с. 50], *вочы заплюшчыць* [1, с. 55], *вочы запляваць* [1, с. 50], *вочы калоць*[1, с. 50], *вочы лупіць* [1, с. 51], *вочы навесці* [1, с. 51], *вочы расіць* [1, с. 52], *вочы сплюшчыць* [1, с. 52], *вочы спусціць* [1, с. 52], *вочы ўтаропіць* [1, с. 52].
Заўважым, што такія фразеалагічныя адзінкі як *вочы ўставіць* [1, с. 52], *зачыніць вочы* [1, с. 54] могуць ужывацца з інверсійным парадкам слоў і ўключацца ў іншую структурную схему: «назоўнік у вінавальным склоне + дзеяслоў» (*вочы ўставіць* [1, с. 52] і *вочы зачыніць* [1, с. 54]) або «дзеяслоў + назоўнік у вінавальным склоне» (*уставіць вочы* [1, с. 52] і *зачыніць вочы*[1, с. 54]).
Менш пашырана мадэль, пры якой залежны кампанент-назоўнік стаіць у творным склоне (12 адзінак): *вадзіць вачамі* [1, с. 31], *віднець вачамі* [1, с. 31], *забегаць вачыма* [1, с. 33], *кінуць вачыма* [1, с. 33], *лыпнуць вачыма* [1, с. 33], *пабегаць вачыма* [1, с. 33], *свяціць вачыма* [1, с. 33], *глянуць вокам* [1, с. 43], *зірнуць вокам* [1, с. 43], *назіраць вокам* [1, с. 44], *сачыць вокам* [1, с. 44], *стрэліць вочкам* [1, с. 49].
Прадуктыўнай можна лічыць і наступную структурную схему: «назоўнік у творным склоне + дзеяслоў» (7 адзінак): *вачыма абводзіць* [1, с. 32], *вачыма міргаць* [1, с. 32], *вокам абвесці* [1, с. 42], *вокам абмінаць* [1, с. 42], *вокам зазіраць* [1, с. 43], *вокам міргнуць* [1, с. 43], *вокам сягнуць* [1, с. 43].
РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Адзначым, што некаторыя фразеалагізмы (3 адзінкі) могуць ужывацца з іншым парадкам слоў, у сувязі з чым зменьваецца іх структурная схема. Так, напрыклад, фразеалагізм *вачыма вадзіць* [1, с. 32] адпавядае схеме «назоўнік у творным склоне + дзеяслоў», аднак ѐн можа ўжывацца і ў адваротным парадку слоў *вадзіць вачыма* [1, с. 32] і ў такім выпадку структурная схема будзе наступнай «дзеяслоў + назоўнік у творным склоне». Тое ж можна сказаць і пра такія фразеалагізмы як *вокам акінуць (кінуць)* і *акінуць (кінуць) вокам* [1, с. 42]*, вочкам кінуць* і *кінуць вочкам* [1, с. 48].

Сярод двухкампанентных малапрадуктыўнымі з‘яўляюцца наступныя мадэлі:

«дзеяслоў + назоўніку родным склоне»: *мазоліць воч* [1, с. 48];

«дзеяслоў + назоўнік у давальным склоне»: *паддацца вочам* [1, с. 48].

Розныя мадэлі ўтвараюць фразеалагізмы, усе тры кампаненты якіх генетычна паўназначныя словы (7 адзінак).Так, у спалучэнне з дзеясловам могуць уступаць атрыбутыўныя канструкцыі (*агледзець вокам пільным* [1, с. 42], *азірнуцца ясным вокам* [1, с. 42], *косым*

вокам пазіраць [1, с. 43], *крытычным вокам аглядаць* [1, с. 44], *мілым вокам паглядаць* [1, с. 44], *пазіраць сумным вокам* [1, с. 44], *сачыць вокам ласым* [1, с. 44]).

Часта трохкампанентныя фразеалагізмы ўтвараюцца па тых жа мадэлях, што і двухкампанентныя з дабаўленнем адмоўнай часціцы *не* перад дзеяслоўным кампанентам *не зводзіць вачэй* [1, с. 33], *воч не спускаць* [1, с. 48], *вочкам не міргнуць* [1, с. 49], *не весяліць вока* [1, с. 41], *не зводзіць вока* [1, с. 41], *не спускаць вока* [1, с. 41], *вочы не гнявіць* [1, с. 51].

Структурная схема «дзеяслоў + назоўнік у вінавальным склоне з прыназоўнікам» налічвае 4 адзінкі: *упасці ў вока* [1, с. 42], *біць у вочы* [1, с. 49], *плюнуць у вочы* [1, с. 56], *лезці ў вочы* [1, с. 55].

Сярод фразеалагізмаў з кампанентам *вочы* сустракаецца і такая мадэль як «дзеяслоў + назоўнік у родным склоне з прыназоўнікам»: *спусціць з вока* [1, с. 42], *сысці з вока* [1, с. 42].

Трохкампанентныя фразеалагізмы са структурай дзеяслоўнага словазлучэння ўтвараюць наступныя малапрадуктыўныя мадэлі:

«прыназоўнік + назоўнік у творным склоне + дзеяслоў»: *перад вачамі стаяць* [1, с. 31];

«назоўнік у месным склоне з прыназоўнікам + дзеяслоў»: *у вачах*

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

мігае [1, с. 32];
«прыназоўнік + назоўнік у родным склоне + дзеяслоў»: *паміж вачэй закласці* [1, с. 33];
«назоўнік у вінавальным склоне з прыназоўнікам + дзеяслоў» (*на вока выкідаць* [1, с. 41];
«назоўнік + безасабова-прэдыкатыўнае слова + дзеяслоў» (*вокам нельга прабіць* [1, с. 43].
Фразеалагізм *мець на воку* і *на воку мець* [1, с. 45] не мае фіксаванага парадку слоў, таму мадэль утварэння можна прадставіць у наступным выглядзе: «дзеяслоў + назоўнік у месным склоне з прыназоўнікам» і «назоўнік у месным склоне з прыназоўнікам + дзеяслоў».
Чатырохкампанентныя фразеалагізмы маюць разнастайныя структурныя схемы: *праўдзе ў вочы глянуць* [1, с. 56], *смерці ў вочы глядзець* і *смерці глядзець у вочы* [1, с. 57].
Другі тып складаюць фразеалагізмы са структурай назоўнікавага словазлучэння (8 адзінак): *з адкрытымі вачыма* [1, с. 33], *сваімі вачыма* [1, с. 33], *вока благое* [1, с. 40], *вока нялюдское* [1, с. 41], *пражорлівае вока* [1, с. 41], *вочы крывёй наліты* [1, с. 50], *вочы пад лоб* [1, с. 51], *на свае вочы* [1, с. 55].

З дадзеных фразеалагізмаў два паводле свайго катэгарыяльнага значэння суадносяцца з назоўнікам (*вока благое* [1, с. 40], *вока нелюдское* [1, с. 41]), тры – з прыслоўем (*з адкрытымі вачыма* [1, с. 33], *сваімі вачыма* [1, с. 33], *на свае вочы* [1, с. 55]), адзін – з прыметнікам (*пражорлівае вока* [1, с. 41]) і дзве фразеалагічныя адзінкі нельга суаднесці з той ці іншай часцінай мовы (*вочы крывёй наліты* [1, с. 50], *вочы пад лоб* [1, с. 51]).
Для дадзенага структурнага тыпу характэрны двух- і трохкампанентныя фразеалагізмы.
Двухкампанентныя фразеалагізмы: *вока благое* [1, с. 40], *вока нелюдское* [1, с. 41], *пражорлівае вока* [1, с. 41] утварыліся па мадэлі «назоўнік у назоўным склоне + атрыбутыўнае слова (прыметнік)».
І. Я. Лепешаў адзначае, што «звычайна ў выразах гэтай мадэлі, як і ў некаторых іншых падобных мадэлях, атрыбутыўнае слова, залежнае ад граматычна галоўнага кампанента-назоўніка, знаходзіцца ў прэпазіцыйным становішчы» [1, с. 125]. Дадзенае палажэнне добра ілюструюць прыклады, прыведзеныя вышэй.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Структурная схема фразеалагізма *сваімі вачыма* [1, с. 33] адрозніваецца ад папярэдняй тым, што тут з атрыбутыўным словам (займеннікам) спалучаецца назоўнік у форме творнага склону.
Трохкампанентныя фразеалагізмы прадстаўлены трыма мадэлямі: «прыназоўнік + атрыбутыўнае слова + назоўнік» (*з адкрытымі вачыма* [1, с. 33], *на свае вочы* [1, с. 55]), «назоўнік у назоўным склоне + прыназоўнік + назоўнік у назоўным склоне» (*вочы пад лоб* [1, с. 51]), «назоўнік у назоўным склоне + назоўнік у творным склоне + дзеепрыметнік» (*вочы крывёй наліты* [1, с. 50]).
Трэці тып – фразеалагічныя адзінкі са структурай прыметнікавага спалучэння. Сюды ўваходзіць толькі адзін фразеалагізм з кампанентам *вочы*: *воку мілы* [1, с. 45], у якім граматычна галоўным выступае прыметнікавы кампанент. Фразеалагізм *воку мілы* [1, с. 45] мае двухкампанентную мадэль, у якой прыметнікавы кампанент кіруе назоўнікам у родным склоне.
Чацвёрты тып – фразеалагізмы са структурай прыслоўнага словазлучэння. Заўважым, што сюды ўваходзяць і выразы з дзеепрыслоўным кампанентам як апорным словам. Сярод фразеалагізмаў
з кампанентам *вочы* да прыслоўных адносіцца *не маргнуўшы вокам* [1, с. 44], які ўтвораны па схеме «часціца не + дзеепрыслоўе + назоўнік у творным склоне».
Такім чынам, можна зрабіць выснову, што большасць фразеалагізмаў з кампанентам *вочы* па структуры суадносіцца са словазлучэннем (100 адзінак). Найбольш шматлікім тыпам сярод фразеалагізмаў са

структурай словазлучэння (90 адзінак) з‘яўляюцца фразеалагічныя адзінкі, структурна арганізаваныя як дзеяслоўныя словазлучэнні. Фразеалагізмы са структурай назоўнікавага словазлучэння налічваюць 8 адзінак, прыметнікавага – 1 адзінку, прыслоўнага – 1 адзінку.
Спіс літаратуры
1 Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава ; пад рэд. В. А. Ляшчынскай. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.
2 Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ